БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Б. Н. ЕЛЬЦИН атындагы КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ

К 10.22.648 диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК 81: 82-7 (575.2) (043.3)

Абдыкадырова Сюита Рысбаевна

«БАБУР – НАМЕНИН» ТЕКСТИНДЕГИ МАДАНИЯТТАР АРАЛЫК КОНЦЕПТТЕРДИН НОМИНАНТТАРЫ

10.02.20 – тектештирме-тарыхый,
типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2022

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин орус жана салыштырма тил таануу кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Мадмарова Гулипа Араповна**
филология илимдеринин доктору, профессор,
Ош мамлекеттик университетинин
орус филология факультетинин деканы

Расмий оппоненттер: **Дербишева Замира Касымбековна**
филология илимдеринин доктору,
Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин
Батыш тилдер бөлүмүнүн профессору
Абыканова Гульмира Артыковна
филология илимдеринин кандидаты, К. Карасаев
атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин
жалпы жана орус тил илими кафедрасынын башчысы

Жетектөөчү мекеме: Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад
мамлекеттик университетинин
орус филология кафедрасы,
720000, Жалал-Абад ш. Ленин, 57

Диссертациялык иш 2023-жылдын 13-январында саат 14.00дө Ош мамлекеттик университеттин жана Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия мамлекеттик университетин алдында түзүлгөн филология илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн диссертация жактоо боюнча К10.22.648 диссертациялык кеңешинин отурумунда болот. Дареги 720022, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 44.

Диссертация менен Ош мамлекеттик университетинин жана Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия мамлекеттик университетинин китепканаларында таанышууга болот.

Автореферат 2022-жылдын 22-ноябрында таркатылды.

К 10.22.648 Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, ф.и.к.,доцент Ибраимова Г.О.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациялык темасынын актуалдуулугу. Азыркы учурдагы тил илиминде лингвистика менен адабият таануунун кесилиши бат-бат кездешип, бул көркөм текстти автордун дүйнө таанымынан жана дүйнөнү кабыл алуу көз карашынан талдоо процесси менен байланышкан. Буга байланыштуу чыгарманын текстиндеги концепттерди изилдөөнү жетиштүү деңгээлде иштелип чыккан жана актуалдуу деп эсептөөгө болот, ошентсе да көркөм текстти жана автордук стилди семантикалык мамилелердин көз карашынан талдоонун бирдиктүү методикасы иштелип чыкпаган. Маданияттар аралык концепттер бир эле этностун өкүлдөрүн эмес, жалпы тарыхы, аймагы, экономикалык, саясий, диний жана башка мамилелери аркылуу байланышып турган түрдүү тилдердеги коомчулуктардын баарын бириктирет. Маданияттар аралык концепттерди изилдөө белгилүү бир этноско мүнөздүү жеке тилдик өзгөчөлүктөрдү иликтөө үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөргө жол ачат.

«Бабур-наменин» текстиндеги маданияттар аралык концепттерди изилдөөгө кайрылуунун **актуалдуулугу** төмөнкү себептер менен шартталган: 1) Борбордук Азиядагы элдердин жашоосундагы ар кандай маанилүү социалдык жана рухий көрүнүштөрдү байыртан бери чагылдырып келген маданияттар аралык концепттердин жеткиликтүү изилденбегендиги; 2) маданияттар аралык концепттерди белгилүү бир аймактагы бир топ этностордун менталдык-тилдик ишмердигинин өнүмү катары моделдештирүү мүмкүнчүлүгү; 3) «Бабур-наменин» Борбордук Азиядагы элдердин тилдеринде бул же тигил вариантта сакталган текстиндеги маданияттар аралык концепттерди көп түрдүү баяндоонун зарылдыгы; 4) Борбордук Азиядагы элдердин XV-XVI кылымдардагы жашоо шарты менен тарыхынан көптөгөн ынанымдуу фактыларды камтыган түрк маданиятынын эстелиги «Бабур-наменин» көркөм жана тарыхый баалуулугу; 5) Борбордук Азиядагы элдердин менталитетине жана баалуулуктар системасына: мораль, эстетика, стереотиптер, каада-салттар ж.б. сүңгүп кирүү зарылдыгы, булар тилди алып жүрүүчүлөрдүн улуттук мүнөзүн тагыраак баяндоого мүмкүндүк берет. Иштин актуалдуулугу чыгыш менталитети европалыктарга салыштырмалуу үстүртөн изилденгендиги менен да баса белгиленет. Маданияттар аралык байланыштар болуп көрбөгөндөй кулач жайган биздин доордо бул кенемтени толтуруу зарыл болуп турат. Ошондой эле бүгүнкү күндө лингвистика илиминин парадигмасынын маанилүү принциби болуп антропоцентризм жана историзм эсептелип турат.

Теманын илимий-изилдөө мекемелеринин долбоорлору жана мамлекеттик программалар менен байланышы. Диссертациялык иш 2019-2022 жылдарда ОшМУнун орус филологиясы факультетинин «Лингвистикалык изилдөөлөр борборунун» илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына киргизилген.

Иштин максаты – «Бабур-наменин» текстиндеги маданияттар аралык концепттердин орду менен ролун аныктоо.

Коюлган максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттерди ишке ашыруу каралды:

1. Теманын жана ага байланыштуу билимдер тармагынын көйгөйлөрү боюнча адабияттарды карап чыгуу; жазууларды лексиканын тиешелүү катмарынын аларда чагылуу планында анализдөө.

2. Концепт, көркөм концепт жана маданияттар аралык концепт түшүнүктөрүн ата мекендик жана чет элдик лингвисттердин изилдөөлөрүнүн негизинде тактоо.

3. «Бабур-наменин» текстинин прагматикалык аспектисин коюу.

4. Борбордук Азиядагы элдердин учурдагы тилдериндеги айрым маданияттар аралык концепттердин семаникасындагы өзгөрүүлөрдү карап чыгуу.

5. «Бабур-намеде» колдонулган көркөм текстти стилдештирүү ыкмаларын баяндап жазуу.

6. Каралган тексттеги маданияттар аралык концепттердин репрезентациялоонун ыкмаларын аныктоо жана салыштыруу.

7. Ошол учурдагы башка чыгыш жазуучуларына салыштырмалуу Бабурдун стилинин өзгөчөлүгүн көрсөтүү.

Иштин жыйынтыктарынын илимий жаңылыгы төмөнкүлөр:

– «Бабур-наме» чыгармасынын текстиндеги маданияттар аралык концепттер биринчи жолу талдоого алынды;

– Бабурдун мемуарларынын тексттериндеги маданияттар аралык концепттердин орду жана ролу аныкталды;

– «Бабур-намедеги» маданияттар аралык концепттерди репрезентациялоонун ыкмалары аныкталды жана салыштырылды;

– каралган тексттеги маданияттар аралык концепттердин негизги стилистикалык жана эстетикалык функциялары такталды;

– Бабурдун «... жазууларынын» тилинин прагматикасын түзүү жана күчөтүү каражаттары аныкталды.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси: сунушталган изилдөө түрк маданиятынын жазма эстеликтерин, Борбордук Азиядагы элдердин тилдик картинасын үйрөнүүгө теориялык жана практикалык жактан жардам берет; Анын натыйжалары лексикология, маданияттар аралык коммуникация, когнитивдик лингвистика, салыштырма тил илими боюнча теориялык курстарда, лингвомаданият таануу боюнча атайын курстарда, окуу-методикалык колдонмолорду жазууда, ошондой эле орус филологиясы факультетинин студенттеринин курстук, магистрдик жана бүтүрүүчү квалификациялык иштеринин тематикаларын иштеп чыгууда пайдаланылса болот.

Диссертациянын коргоого сунушталган жоболору

1. Жазуучулардын чыгармаларындагы маданияттар аралык концепциялар дүйнөнүн тил картинасында адамдын ой жүгүртүүсүнүн универсалдуу кубулуштарын жана ар бир элдин улуттук ой жүгүртүүсүнүн кайталангыс жөндөмдөрүн ачып берет.

2. «Бабур-наме» текстиндеги маданияттар аралык концепттердин репрезентативтери диахрондук изилдөөлөрдүн негизин түзөт.

3. Маданияттар аралык концепттердин номинанттарынын функциялары чыгарманын экстралингвистикалык мүнөзүн аныктайт.

4. Ономастикалык бирдиктер «Бабур-наме» текстинин негизги фактору болуп саналат.

5. Көркөм тексттин прагматикасы тилдик бирдиктердин эмоционалдык, экспрессивдик жана баалоочу аспектисинин функцияланышы аркылуу түзүлөт.

6. Маданияттар аралык концепттердин варианттуулугу Борбордук Азия элдеринин түрдүү жашоо сфераларындагы тилдик байланыштарынын ачык күбөсү, ошондой эле лексиканын берилген катмарынын бир белгиси болуп саналат.

Изилдөөчүнүн жеке салымы «Бабур-наменин» текстиндеги маданияттар аралык концепттердин орду менен ролун таап чыгууда жана аныктоодо турат. Диссертациянын жалпы концепциясы, анын түзүлүшү, анда каралган маселелерди түшүнүү деңгээли, түзүлгөн анык натыйжалар, иштин тыянактары, коргоого алып чыгылган жоболору автордун чыгармачыл салымын жана анын каралган тема боюнча жеке көз карашын чагылдырат.

Диссертациянын натыйжаларын апробациялоо. Иштин тексти ОшМУнун орус жана салыштырма тил илими, дүйнөлүк адабият кафедраларынын жыйындарында бир аз талкууланган. Изилдөө натыйжалары менен материалдары макалаларда жана докладдарда көрсөтүлүп, ОшМУнун 80 жылдыгына (май, 2020), С. Момуналиевдин 70 жылдыгына (апрель, 2021), П. К. Купуевдин 80 жылдыгына (июнь, 2022) арналган эл аралык илимий-практикалык конференцияларда талкууланган.

Изилдөөнүн түзүлүшү. Иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Көлөмү – 176 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу негизделип, изилдөөнүн максаты, милдеттери жана илимий жаңылыгы, иштин теориялык жана практикалык баалуулугу, коргоого алынып чыгуучу жоболор баяндалды, ошондой эле изилдөө материалдарынын апробациясы менен натыйжалары тууралуу, иштин түзүлүшү жана көлөмү тууралуу маалыматтар келтирилди.

Көркөм тексттердеги концепттерди изилдөөнүн теориялык маселелери деген темадагы биринчи бап обзордук мүнөзгө ээ.

1.1. Лингвистикадагы концепттин түшүнүгү деген бөлүмдө *концепт* терминин аныктоого байланыштуу негизги мамилелер талдоого алынды. Концепт термини россиялык лингвистикада өткөн кылымдын 80-жылдарынан пайдаланыла баштаган. Бирок ал бүгүнкү күнгө чейин бирдиктүү түшүндүрмөгө ээ боло элек. Лингвистикадагы концепттерди изилдөөнүн

көйгөйлөрүнө байланыштуу эмгектер Дж.Лакофф (1981), Н. Н. Болдырев (2001), Е. С. Кубрякова (1994), З. Д. Попова (1999), И. А. Стернин (1999), Д. С. Лихачев (1997), М. Дж. Тагаев (2004), К. З. Зулпукаров (2005), З. К. Дербишева (2009), У. Дж. Камбаралиева (2013), Ю. С. Степанов (2007), С. Г. Воркачев (2001), В. И. Карасик (1996) М. И. Лазариди, Г. А. Мадмарова ж.б. окумуштууларга таандык. Когнитивдик лингвистиканын көйгөйлөрүн бул же тигил багытта караган авторлордун «Тил жана ойлоо» маселелери боюнча учурдагы эмгектеринен билимдердин структурасы тууралуу көптөгөн кызыктуу маалыматтарды кездештирүүгө болот (Васильев 1990, Сигал 1997, Пинкер 1999 ж.б.). Атайын ушул көйгөйлөр менен алектенген авторлор когнитивдик лингвистиканын предмети менен анын категорияларынын көп түрдүү түшүндүрмөлөрүн жана аныктамаларын сунуштап келишет (Розина 1994, Демьянков 1994, Худяков 1996, Фрумкина 1996, Рузин 1996, Баранов, Добровольский 1997, Болдырев 1998, 1999, 2000, 2001, Залевская 1998, 2000, Шарандин 1998, Шаховский 2000, Красных 2000, Архипов 2001 ж.б.).

Концепт термини азыркы учурга чейин бирдиктүү аныктамага ээ боло элек болсо да, биз анын маңызынан «тиешелүү лексика-семантикалык парадигманы, тилдик туюнтмага ээ болгон жана этномаданий өзгөчөлүк менен белгиленген жамааттык билимдин бирдигин түзүүчү, бир катар тилдик ишке ашырылыштар менен туюнтулуп берилген» маданий белгиленген вербалдык маанини түшүнөбүз [Воркачев:2003].

1.2 Концепт, көркөм концепт жана маданияттар аралык концепттин түшүнүктөрүн корреляциялоо. *Концепт, көркөм концепт жана маданияттар аралык концепт* терминдеринин өз ара байланыштарынын көйгөйлөрү изилденет. *Концепт* түшүнүгү учурдагы тил таанууда бирдиктүү түшүнүккө ээ эмес, анткени объекттин өзү да жетиштүү деңгээлде жаңы. В.И.Карасик төмөнкүдөй аныктама берет: концепттер – бул адамдын эсинде сакталган тажрыйбанын маанилүү аңдап түшүнүлгөн типтүү фрагменттерин өзүнө камтыган менталдык түзүлүштөр, «тажрыйбалуу билимдин кванты». С.Г.Воркачеванын пикири боюнча, концепт «тилдик туюнтмага ээ болгон жана этномаданий өзгөчөлүк менен белгиленген жамааттык билимдин бирдигин» өзүнө камтыйт. Концепттин дагы көптөгөн аныктамалары бар, бирок биз концепттин структурасындагы бир нече туруктуу компоненттерди белгилеп көрсөтүүнү көздөдүк: а) жалпы адамзаттык, бул обьект тууралуу ар кайсы улуттагы адам баласында болгон билимдерди көрсөтөт; б) улуттук, т.а. белгилүү бир этностун өкүлдөрүнө гана таандык; в) жекече, адамдын жеке жашоо тажрыйбасы, жашы, интеллекти ж.б. менен байланышкан.

Изилдөөчү О. Е. Беспалованын пикирин улай, биз *көркөм концепт* — бул «көркөм чыгармада өз репрезентациясын ала турган жана предметтердин же кубулуштардын маңызын жеке-автордук түшүнүүнү туюндура турган акындын же жазуучунун сезиминин бирдиги» деп эсептейбиз.

Маданияттар аралык концепт (МК), аталышы айтып тургандай, белгилүү бир аймактагы элдердин тилдик картинасы үчүн жалпы болуп саналат. Маданияттар аралык концепттердин репрезентанттары сүрөттөлүп

жаткан элдердин жашоосунун түрдүү тараптарына таандык: аскердик терминдер, кийимге, тамакка, суусундукка таандык турмуш-тиричилик терминдери; уруулук, топонимдик, ономастикалык аталыштар, титулатура ж.б. Мисалы, *апа/ опа* туугандык термини дээрлик бардык түрк тилдеринде кездешет. Кыргыз тилинде ал *«апа»*, өзбек тилинде «*эже*», казак тилинде *«эже, жеңе»*. Бул тилдердин баарында ал аялдарга же кыздарга кайрылуу катары колдонулат. Бабур кылымдар бою көптөгөн элдер (кыргыздар, өзбектер, казактар, түркмөндөр, тажиктер, уйгурлар ж.б.) өзүнүн өзгөчө маданияты аркылуу жашап келе жаткан Борбордук Азияда төрөлгөн. Бул аймактагы тилдердин тилдик интерференция процесстери өзгөчө маанилүү кубулуш болуп саналат. Мисалы, Бабурда *мырза* деген сөздү кездештиребиз (1276 жолу), бул хандын урпактарынын титулу же өтө таанымал адам. Азыркы учурда *мырза* деген сөз Борбордук Азия элдеринин тилине эркектерге карата сыйлуу кайрылуу катары кайтып келди. Ошондой эле бул концепт антропоним же антропоформант катары пайдаланылат: *Мырза, Мырзагуль, Мырзайым, Мырзабек, Мирзахид, Алимырза*и т.п.

1.3. Тексттеги чыгыш колоритин түзүүнүн стилистикалык ыкмалары. XVI кылымдагы Чыгыштагы кол жазмалардын стили европалык баяндамалардын стилинен кескин айырмаланган. Чыгыш элдеринин китептерин которуу менен алектенген европалык жазуучулар чыгыштык баяндоолордун стилин чеберчилик менен кайра жарата алышкан. Мында эпитеттер, сүйлөмдөрдүн түзүлүштөрү, метафоралар ж.б. өзгөчө роль ойношту. «Бабур-наменин» тили жана стили тууралуу кеп кыла турган болсок, ал ошол учурдагы уламалар топтогон ар кандай белгилүү тарыхый хроникадан жогору турары талашсыз. «Бабур-наменин» тили мазмунга эмес, баяндоо стилине көп көңүл бурулган башка чыгыш чыгармаларына салыштырмалуу жатык жана жөнөкөй.

Чыгыш кол жазмаларында башчыларды бул сапаттар ага тиешелүү же тиешелүү эместигин эске албай эле мактай берүүлөр кездешет. Темирлан аны менен жагымдуу мамиледе болгон жазуучулардын бардык китептеринде Мээримдүүлүктүн Күчтүү Кылычы, Жакшынын Жарчысы, Адилеттүүлүктүн Таянычы ж.б. аттарды алып жүрөт [Гийас ад-Дин Али, Шереф-ад-дин, Муминов И., Клавихо Г. ж.б.]. Армян, грузин жана орус жазуулары аны *Хромой, Темир Хромец, Аксак каракчы, баш кесер, жапайы, сабатсыз ууру ж.б. деп аташкан* [Ибн Арабшах, Мецопский Ф., Джорджадзе И. ж.б.].

1.4. Тексттин теориясынын лингвоэтномаданий аспектилери. Текст динамикалык маданият катары башка динамикалык маданияттар менен өз ара аракеттенет. Бул искусство, адабий чыгармачылык, маданият жана башка көптөгөн көрүнүштөр. Лингвокультурологиянын өзгөчө чөйрөсү бул маданияттын чыныгы казынасы болгон тексттердин лингвокультурологиялык анализи болуп саналат [99, 35-б.]. Дал ушул адабий текстте чындыктын фрагменттери берилген. Текст аркылуу адамдын руханий маданиятын жана анын доорун көрүүгө болот. Ар бир тексттин сөздөрүнүн артында белгилүү бир маданий фон бар. Цивилизация, маданият, социалдык абал – мунун баары

текстте өз изин калтырат.Текст маалыматты сактоонун жана берүүнүн ыкмасы, маданияттын жашоо формасы, белгилүү бир тарыхый доордун өнүмү жана индивиддин жашоосунун чагылышы катары саналат. Жада калса, которулган чет элдик текст да окурманды тил чөйрөсүнө тартуунун бир ыкмасы катары таанылат. Көркөм текстти окуу аркылуу башка маданий дискурска кирүү акыркысын коммуникациянын белгилүү бирдиги катары интерпретациялоого мүмкүндүк берет.

1.5. Бабурдун мурастарын лингвопоэтикалык жана тил таануучулук пландарда ченөө. Бабурдун артында эң сонун лирикалык чыгармалары – газалдары менен рубаилери, «Мубайин» мусулман юриспруденциясы боюнча, «Аруз рисоласи» поэтикасы боюнча, аскер иштери боюнча трактаттары калган. Бабурдун чыгармачылыгында эски өзбек тилинде жазылган прозалык адабий эстелиги – «Бабур-наме» тарыхый эмгеги өзгөчө орунду ээлейт. Бул китеп негизинен автобиографиялык мүнөздө болуп, XV – XVI кылымдардагы Орто Азия, Афганистан жана Индия элдеринин тарыхын чагылдырат. Маалыматтардын жалпылыгы жана алардын ишенимдүүлүгү боюнча «Бабур-наме» маанилүү жана бир топ баалуу тарыхый эмгек болуп саналат, Орто Азияда, Иранда, Афганистанда жана Персияда орто кылымда жазылган окшош эмгектердин ичинен буга теңдеши жок. А.Бевериж айымдын аракети менен түркологдор Хайдарабаддын эң кызыктуу «Бабур-наме» тизмесинин кайталангыс репродукциясына ээ болушту. Англиялык чыгыш таануучу жана дипломат Эдвард Денисон Росс 1910-жылы Бабурдун ырлар жыйнагын чыгарган [182]. Орус түркологу А.Н. Самойлович Бабурдун лирикалык чыгармаларын кайра басып чыгарып, орус тилине которгон. Бабурдун чыгармаларын изилдөөгө орус изилдөөчүсү И.В.Стеблева чоң салым кошкон. 1994-жылы Г.Ф. Благова «Бабур-наме: тил, текст прагматикасы, стили» аттуу китебин чыгарган. Өзбек тарыхчысы Азимджанова С.А. «Бабурдун Кабулдагы жана Индиядагы мамлекети» деген эң сонун китеп жазып, анда Тимуриддердин урпактарынын тарыхый жана адабий мурастарын талдоого алган. Тревер К.В., Якубовский А.Ю., Воронец М.Е эмгектеринде [156] жана башка көптөгөн адабий булактарда Бабур өкүмдар жана акын катары айтылган.

«Бабур-наме» текстиндеги маданияттар аралык концептер: методология жана изилдөө ыкмалары деген II-бапта берилген тексттин лингвистикасынын идеялары жана принциптери мүнөздөлүп, «Бабур-наме» текстиндеги маданияттар аралык концепттерди изилдөө методологиясынын көйгөйлөрүнө арналган..

2.1. «Бабур-намедеги» маданияттар аралык концепттердин номинанттарын карап чыгуунун методологиясы жана методдору. Түрк маданиятынын эстелиги «Бабур-наменин» маданияттар аралык концепттерин изилдөөдө биз тилдик фактыларды түшүндүрүү үчүн маданий маалыматтарды тартуу методун, ошондой эле бул маданий маалыматты тилдик бирдиктен бөлүү бир топ актуалдуу деп эсептедик. Концепттерди изилдөөдө концептуалдык, семантика-когнитивдик жана компоненттик анализдер

методдору да пайдаланылды, алар этностордун улуттук когнитивдик аң-сезиминин бирдиги катары маданияттар аралык концепттерди таап чыгууга жана структурасын моделдештирүүгө жардам берди. Лексикалык бирдиктердин ортосундагы тилдер аралык байланыштарды түзүүдө жана маданияттар аралык концепттердин айрым репрезентанттарынын котормолорунун эквиваленттүүлүгүн аныктоодо тилдик материалды талдоонун салыштырма жана салыштырма-тарыхый методдору колдонулду.

Изилдөө объектиси болуп Борбордук Азия элдеринин улуттук маданиятынын маанилүү компоненти катары «Бабур-наменин» текстиндеги маданияттар аралык концепттери болуп саналды. **Предмети** болуп – атактуу түрк жазуучусу, акыны жана өкүмдары Захириддин Мухаммед Бабурдун «Бабур-наме» мемуарларындагы маданияттар аралык түшүнүктөрдүн чагылдырылышынын өзгөчөлүгү эсептелди.

2.2. «Бабур-наме» чыгармасындагы маданияттар аралык концептердин репрезентативтери изилдөөнүн объектиси жана предмети катары. Бул бөлүмдө изилдөөгө алынган тексттеги макал-лакаптар, алардын баяндоодогу орду менен ролу аныкталып, ошондой эле учурдагы түрк, орус ж.б. тилдердеги эквиваленттери тандалды. Бабур көбүнчө окуяларды сүрөттөп келип, андан кийин аларды макал-лакаптардын негизинде жыйынтыктап берет.

Биздин көз карашыбыз боюнча Ходжа-Яхьянын өлүмүн укканда Бабур колдонгон төмөнкү макал да кызыктуу болуп саналат. *«Бир нече жыл бек, султан болуп бой көтөргөнү анын мурдунан биротоло түштү»* [10, 181-б]. Түрк тилдеринде *мурун* концепти көбүнчө адамдын абалына байланыштуу айтылат: мурдум (мурдун) балта кеспейт – плевал я (он) на все и всех.

Мурдунан көк буу чыгып турат – к нему на козе не подъедешь (заважничал).

Мурдунан көөп – заважничать.

Мурдун көтөрүп калды – задрал нос.

Мурдунан семирген – толстомордые.

Мурду бүткөн – у него всего вдосталь.

Акча жагынан мурдуң бүттүго – ведь денег у тебя хоть отбавляй.

Ачуусу мурдунун учунда – очень вспыльчивый (букв. у него гнев на кончике носа).

Эки колубузду мурдубузга тыгып кала бердик – остались с носом.

Ошондой эле азыркы кыргыз тилинде *сага мурдум бүтүп калыптырбы!* деген сөз бар.

Орус тилинде мурундун соматикалык концепти аралыкка көбүрөөк байланыштуу: *под носом, не видеть дольше своего носа; обману: оставить с носом;* бой көтөрүү/кайгы: *задрать/задирать нос, повесить нос ж.б.* Кыргыздарда *байлык* (жогоруда караңыз), *бой көтөрүү* менен байланышкан көбүрөөк маанилери бар. *Байлык* мааниси өзгөчө спецификалык жактан түрк тилдерине мүнөздүү. Бабур *бой көтөрүү* маанисин колдонгон.

Чыгармада аялдарга, алардын адебине, жүрүм-турумуна көп көңүл бурулган.

««Биринчи аялы Бике-Султан-биким болгон; ал Мералык Санжар Мырзанын кызы болчу. ... Ал абдан кежир аял болгон; Мырза анын кежирлигинен тажап, акыры андан кутулду. Айла жок, эмне кыла аласың! Уктар Мырза тарапта болчу.

Жаман аял жакшы жардын үйүндө,
*Бул дүйнөдө да тозок жаратат [*Бабур, 246-б.].

Жогоруда келтирилгенге бир топ жакын төмөнкү макалдарды келтирүүгө болот:

Катыны долу болсо, замандын тынчтыгынан не пайда? (кырг.) – Какая польза в том, что спокойны времена, если у тебя жена взбалмошная?

Жаман атты мингенче, жөө жүргөн артык, жаман катын алганча, бойдок жүргөн артык (кырг.) - чем садиться на клячу, лучше пешком ходить, чем плохую жену брать, лучше холостым остаться.

Плохая жена – хуже дождя: дождь загоняет в дом, а плохая жена из него выгоняет (евр.);

Добрая жена своему мужу венец, а злая – конец (укр.);

Аялың жаман болсо, коногуң кетет, балаң жаман болсо, бактың кетет (кырг.,каз.) – если жена плохая – гости уйдут, если сын плохой – счастье уйдет.

Түрктөр үчүн *тозок* эң коркунучтуу азапты билдирет жана көптөгөн сөз айкаштарынын бир бөлүгү болуп саналат: *Тозогун тартып келатам* – мучаюсь из-за тебя; *бу дуйнөнүн тозогун көрүп* – мучения земной жизни; *тозок тарт* – мучаться; *тозокту көргөн от менен ойнойт* – кто видел ад, тот с огнем играет; *тозоктон өткөн таалай* – судьба, что хуже адских мук и т.д.

Орус тилинде мындай фразеологиялык бирдиктердин саны өтө эле чектелүү: *ад кромешный, исчадие ада, адский труд, гореть в аду, низвергнуть в ад* и т.д. жана алар көбүнчө Библиядагы фразеологизмдерге тиешелүү.

2.3. «Бабур-намедеги» стилдик ыкмалар. Биз Бабурдун текстинин түп нускасын эмес, орус тилине которулган текстин изилдегендигибизди эске алуу зарыл. Буга байланыштуу, котормочу түп нускадагы стилин бизге жеткирүү максатында стилдештирүү методун колдонгон. Бабурдун тилинде орто кылымдарга таандык кол жазмалардагы чыгыш стилинин өзгөчө белгилери болгон кооз саламдашуулар, каалоолор кездешпейт. Бабурдун стили жетиштүү деңгээлде кыска жана так, антсе да образдуулук менен көркөмдүктөн кур эмес.

Бабурдун баяндоо текстинде түрк лингвомаданиятынын өкүлдөрүнө гана түшүнүктүү боло турган кызыктуу ойлор кездешет.

Эртеси эртең менен биринчи кароол жарып өтө электе, аскерлерде бирөөнүн буюмдары калган жок, ал тургай жиптин учу да, ийненин сыныгы да калган жок - баары ээлерине кайтарылып берилди. [Бабур, 64-б.].

Жиптин учу же *ийненин сыныгы* тууралуу ойлор *ийне жибине чейин* деген түрк тилиндеги, ошондой эле кыргыз, казак, өзбек тилдеринде бүгүнкү күнгө чейин колдонулуп келе жаткан айтылыштардан келип чыккан. Мисалы:

ийне жибине чейин текшерип, талдап көрүү – разобрать до ниточки;

ийне жибине чейин алып кетти – забрал все до ниточки, ничего не оставил;

Сиздин арызды ийнесинен жибине чейин талдап келдим – ваше заявление я разобрал со всей тщательностью;

ийне-жиптей – чуточку и т.п.

Берилген айтылыштар түрк элдерине гана таандык, ошондуктан Бабурдун орус тилине которулган текстинде да ал табигый жана образдуу угулат.

2.4. Бабурдун инсандыгын лингвоэтномаданий тараптан чагылтыруу. Биздин учурда баяндоо автор тарабынан жүрөт, Бабур өзү өз баяндоосунун баш каарманы болуп саналат. Бабурдун баяндоосунда анын жаш кезинен баштап жашоосу тууралуу айтылат. Ал өз туугандары менен тааныштарынын мүнөздөмөлөрүнө тегинен баштап кеңири токтолот.

«Ал (атасы Омар Шейх) 860-жылы Самаркандда төрөлгөн жана Султан Ахмед Мырза, Султан Мухаммад Мырза жана Султан Махмуд Мырзадан кичүү Султан Абу Саид Мырзанын төртүнчү уулу болгон. Султан Абу Саид Мырза Султан Мухаммад Мырзанын уулу, Султан Мухаммад Мырза Миран Шах Мырзанын уулу, Миран Шах Мырза эмир Тимур Бектин үчүнчү уулу болгон...» [Бабур, 54-б.]. Бабур өзүнүн ата-бабалары тууралуу ушунча кенен сөз кылып, адамдын жаралышына канчалык көңүл бурарын көрсөтөт. Ата тегин, жети атасыны билүү, кыргыз менен казактын ичинде өз уруусун, өзбек жана тажик улутунда өз тамырын билүү бүгүнкү күндө белгилүү орун ээлейт.

Ар кандай инсандарга мүнөздөмө берип, Бабур алардын жакшы жана жаман жактарын белгилеп, ошону менен кайсы мүнөздөрдүн эң баалуу экенин көрсөткөн. Султан Махмуд Мырзанын ырайымсыздыгын автор маанисиз кан төгүү катары айыптайт. Мында Бабур «Көк-Сарайга жиберилди» деген кызыктуу сөз айкашын колдонот. Анын түшүндүрмөсүн автордун өзүнүн текстинен табабыз: «*Тимур бек салган бийик имараттардын бири – Самарканд аймагында жайгашкан Көк Сарай. Бул имараттын укмуштуудай өзгөчөлүгү бар: Тимур бектин ар бир башын көтөрүп такка отурган уулу ошол жерде отуруган; башын бүктөп, такты талашканы да, ошол жерде башы бүктөлгөн, ошондуктан какшытап: «Баланча ханзааданы Көк-Сарайга алып кетишти», башкача айтканда өлтүрүштү» деп айтышкан* [10, 45-б.].

«Башын көтөрдү» деген сөз айкашы да бир топ кызык: түрк тилдеринде *баш көтөрөр (же баш көтөргөн) адам ((человек с поднятой головой)* деген сөз айкашы асыл адам деген мааниде [178, 1-китеп. б.119]. Контекстте *башын көтөрүү* - тактыга ээ болуу жана бул, адатта, тектүүлүктүн жана бийик тегинин символу болгон. Орусча айткандай *баш көтөрүү* – ободриться, возгордиться, собраться с силами (кайраттуулук, намыскөй болуу, күч топтоо) ж.б.

2.5. «Бабур-наме» чыгармасынын лингвистикалык жана маданий тараптан анализи. Тил маданиятынын типтүү образдуу көрүнүштөрүн камтыган, сүрөттөлгөн элдин маданий-тарыхый тажрыйбасын чагылдырган материалдардын лингвокультурологиялык анализи Бабур тарабынан ишке ашырылат. Каралып жаткан текстте **риторикалык суроо, сөздөрдүн кайталанышы, тексттин айрым бөлүктөрүнүн түзүлүшү** сыяктуу фигураларды бөлүп көрсөтүүгө болот. Алар ачуулануу, шектенүү, көңүл калуу,

максимумдарды билдирүүгө жана аргументациянын прагматикалык таасирин күчөтүүгө жардам берет.

«Эгерде кимдир-бирөөнүн жардамына үмүт бар болсо же азык-түлүк калган болсо, тынчтык сөзүн ким угат?” [Бабур, 139-б].

Төмөнкү үзүндүдө **жок** деген сөздүн кайталанышы автордун сөзүндөгү терс таасирди күчөтөт:

«Аларда (индустандыктарда) улуу талант жана курчтук, сыпайылык, берешендик жана айкөлдүк жок... Индустанда жакшы суу жок, жакшы эт жок, жүзүм, коон жана жакшы жемиш жок, муз жок, жакшы суу жок, базарларда жакшы суу, жакшы тамак жана нан жок. Ал жерде мончо, медресе, шам, шамана, шам чырак жок» [Бабур, 335-б.].

Бул кайталоо автордун өз мекенинен укмуштуудай айырмаланган басып алган жерлерге болгон терс мамилесин бекемдей албайт.

3-бап «Бабур-намедеги» маданияттар аралык концепцияларды изилдөөнүн негизги жыйынтыктарын көрсөтөт**.**

3.1. «Бабур-наме» текстиндеги маданияттар аралык концепциялардын номинанттарынын түрлөрү жана функциялары. Бабурдун текстиндеги олуттуу жана көп түрдүү функцияларды аткарган маданияттар аралык концепциялардын номинанттары жөнүндө сөз болот.

«Эскерүүлөрдө...» биз бир катар репрезентативдерди жолуктурабыз, алардын айрымдары Борбордук Азия элдеринин тарыхы жөнүндөгү көркөм чыгармалардан кеңири белгилүү жана айрымдары азыраак колдонулат.

Белгилей кетчү нерсе, биздин оюбузча, Бабур-намедеги көп колдонулган маданияттар аралык концепттеринин бири *тарых/тарих/тарих*. *Тарых (19 б.)* - араб тилинен, эки мааниси бар: 1. Тарых. 2. Окуя [179, 264-б.]. Кыргыз тилиндеги Wikipedia бул сөздү төмөнкүчө чечмелейт: *Тарых* арабча «та'рих» - «сыпаттап айтуу» – адамзаттын ишмердигин, акыбалын, көз карашын, коомдук алакаларын жана уюмдарын, руханий, чарбалык, социалдык-саясий онүгүсүн тээ өтмүштөн бери иликтеген гуманитардык билим тармагы. Сыпаттап айтуу – – перифраз, поэтикалык көркөм сөз-каражат [185]. Туура *тарыхты* түзүү өнөр болгон. *Тарыхтар* адамды бийиктете же шерменде кылууда.

«Мен (Бабур) Бад-и Пича ташына ушул жерден өткөн өткөөлүбүздүн тарыхын оюп коюуга буйрук бердим...» [10, 170-б.].

«Бабур-намеде» көптөгөн туугандык терминдер колдонулгандыктан, автор ошондой эле баатырларынын үй-бүлөсүн, алардын ата-бабаларын, аялдарын, балдарын, токолдорун ж.б. сүрөттөгөн. Кызыктуулардын бири, биздин оюбузча, *янга/жеңе* (5 жолу) термининин касиеттери. *Янга/жеңе* термини азыркы кыргыз, өзбек, казак тилдеринде азыркы учурга чейин кеңири таралган. Сөздүктө Юдахинден карасак — агасынын аялы [248-б.]. *Жеңенин* орду түрк элдеринин макалдарында чагылдырылган:

Үйдө кыз болсо таттуу (кырг.).

Бактылуу жигит жеңеге жолдон жолугат (каз.).

Жеңе кыздын сырын билет (кырг.).

Кайни ар дайым жеңеге жардам берет (каз.).

3.2. «Бабур эскерүүлөрүндөгү» тексте өткөн доордогу наамдар коомдук институттар тууралуу маалымат булагы катары. Бабурдун повестинде кездешүүчү көптөгөн титулдар келтирилген. Көбүнчө *мырза (1276 р), хан (780 р), биким (176 р), султан (380 р), бек (995 р), эмир (76 р), тархан (80 р) наамдары. (56 р), падыша (2 р), ханзаде (9 р), вазир (11 р)* жана башкалар азыраак.

Мирза наамы текстте бир нече мааниде колдонулат: башкаруучунун наамы катары, кадыр-барктуу адамдардын наамы, ак сөөктөрдүн жалпы аты катары. *Мырза* деген сөз автор тарабынан аты-жөнү кошулбастан баш тамга менен жазылган болсо, демек, сөз чыныгы бийлик менен салынган мамлекеттин башкаруучусу жөнүндө болуп жатат. Бабур дээрлик могол башкаруучуларына карата колдонулган хан титулунан айырмаланып, көбүнчө түрк башкаруучуларынын *Мырза* титулуна кайрылат.

Биким, ханым деген наамдар аялдын тегинин бийиктигинен кабар берген. Эгерде *Ханум* же *Биким* наамдары энчилүү аты жок жана баш тамга менен жазылса, анда алар хандын энеси, таежеси ж.б. билдирген.

«Ханымдын (ата-энем) кырктары жакындап калды, хандардын энеси Шах Биким Хорасандан келгенде...» [Бабур, 183-б].

Бабурдун энчилүү аттары көбүнчө муундан-муунга өтүп келе жаткан лакап аттарда, этнонимдерде камтылгандыгы кызык: *«Экинчи (эмир) Навандак барласынан Махмуд Барлас болгон»* [Бабур, 24-б.]. *«Бул күнү Хамза-бия-Маңгыт башчылыгындагы алдыңкы душман Душанын айланасына жортуул жасады»* [Бабур, 183-б.]. *«Хасан-Али-Жалайр султан Хусейн Мырзанын кол алдында куш-беги болгон...»* [Бабур, 256-б.]. *«Дагы бир эмир Султан Хусейн Аргун эле. Ал бир канча убакыт Кара-Көлдү башкарган, ошондуктан Султан Хусейн Каракули деген лакап ат менен белгилүү»* [Бабур, 18-б].

Барлас жана аргундар/аргындар, мангыттар, жалайырлар түрк уруулары болгондугу белгилүү. Бабурдун чоң атасы Тамерлан да барлас уруусунан чыккан.

«Эскерүүлөр...» ичиндеги энчилүү аттардын курамына кирген сөздөрдүн көбү азыркы окурманга толук түшүнүксүз болушу мүмкүн:

Оглакчы (4 жолу) - улак тартыштын (улак, көк бөрү, байге ж. б.) катышуучусу. Сыягы, спорттун бул түрүндөгү ийгилиги тиешелүү лакап ат менен да бекемделген [ТРС, 684-б.].

Саманчы (3 жолу) - хан сарайындагы кызмат, эгемендин ордосунда үй буюмдарын сактоочу [М. Салье].

3.3. «Бабур-наме» тилдеги семантикалык трансформациялардын типологиясы. Маданияттар аралык концепциялар бир тексттен экинчи текстке өтүп, дүйнөнүн чыгыш сүрөтүн кайра жаратып, доордун түсүн, өзгөчөлүгүн берип, белгилүү бир мезгилдин лингвистикалык абалын сүрөттөйт. Алар интертексттүүлүктүн компоненти катары кыйла таанымал; бул көркөм чыгармалардагы маданияттар аралык концепциялар окурманда белгилүү ассоциацияларды жана аналогияларды жаратып, ошол эле учурда ар кандай адресаттарга кайрылат. «Бабур-наменин» котормолорунда маданияттар аралык

концепциялардын көптөгөн өкүлдөрү колдонулат, аларды кийинчерээк биз Борбордук Азия чөлкөмүнүн тарыхый өткөнү жөнүндө жазган башка жазуучулардан да ар кандай варианттарда жолуктурабыз. Булар *айван, арык, молдо, медресе, табиб, маулана, базар, кобуз, медресе, ханака* жана башка көптөгөн сөздөр. Алардын көбү азыркы учурда биз түшүнүп, колдонуп жүргөн негизги лексикалык маанини сактап калган.

Бабур бир нече жолу колдонгон *Бахши (9 жолу)* деген сөз бизге кызыктуу көрүндү. Бабурдун заманында *бахшы* «дарыгер» же «шыпаачы» деген мааниге жакын. *Бахши/бакшы* көпчүлүк түрк тилдеринде *мугалим, насаатчы, шаман, дарыгер, сыйкырчы* деген мааниде кездешет. Кыргыз жана казак тилдеринин сөздүктөрүндө *бакшы/баксы* сөзүнүн этимологиясы санскрит тилинен келип чыккан дейт; бул сөз *шаман, бахшы, рухтарды кууп жиберүү аркылуу ооруларды айыктыруучу табып* деген мааниде берилген. бул сөз менен макалдар да бар: *Бакшы болуп, кыйкырып бакырсан, кетпейт карылык – если даже как бакши будешь кричать и орать, старость все равно не уйдет* [178, 1. 101-б.]. Азыркы кыргыз, казак, өзбек тилдеринде *бакшы/баксы* сөзү *«шаман», «төлгөчү», «дарыгер»* деген мааниде колдонулат.

3.4. Элдердин этностор аралык, региондор аралык жана цивилизациялар аралык мамилелеринин чыгармачылыгынын антропонимикасында чагылдырылышы. Маданий маалыматтын чоң көлөмүн камтыйт, ошондой эле алуучу үчүн маанилүү болгон бир катар башка маалыматтарды чагылдырат. Изилденип жаткан эмгектин автору – Захириддин Мухаммад Бабурдун ысымынан баштайлы. Бабур теги боюнча Темирландын урпагы, б.а. түрк-монгол тектүү экени белгилүү.

Захириддин - Захир - арабдан. «жардамчы» + иддин - араб. «дин». Ошол эле учурда араб тилинде Захир «жаркын» дегенди билдире алат, бул ат коюуга көбүрөөк ылайыктуу. Демек, Захириддин «жаркын дин» же «динде жардамчы». Биз ысымдын биринчи маанисине ыктайбыз.

Мухаммад араб. - «даңкталган», «макталган», «мактоого татыктуу». Анын көптөгөн варианттары бар Mohammed / Muhammet / Mohamed / Mohamet / Mohammed / Mohammed, ж.б. Антрополексема катары Мухаммед Бабур-намеде эң көп коюлган ысымдардын бири.

Бабур / Бабр - перс. «жолборс». Бул лакап ат кийинчерээк негизги атка кошулган.

Бул ысымдын толук котормосун төмөнкүдөй түшүндүрүүгө болот: Атактуу мусулман жолборс. Учурда бул ысымдын ар бир бөлүгү өзбектер, абхаздар, түрктөр, кыргыздар, казактар ж.б. арасында кеңири таралган өз алдынча ысым болуп саналат.

«Бабур-намедеги» каармандардын бири Мухаммед-Хусейн Гурган Дуглаттын ысымын алып жүрөт. Мохаммед деген ысым жөнүндө буга чейин айтканбыз.

Хусейн / Хусейн - араб. «сулуу», «боорукер, кайрымдуу».

Гурган/Гураган - монг. «Хандын күйөө баласы». Тимурийлер бул титулду көбүнчө Чыңгызханга (анын аялы аркылуу) чейин таратканын айтып өткөнбүз.

Муну биринчилерден болуп өзүн Амир Тимур Гураган деп атаган Тамерлан, кийин Улугбек жана башкалар жасаган.

Дуглат/Дулат/Дуклат (31 жолу) — байыркы түрк көчмөн уруусу, кийин моңголдорго кошулган [Бартольд: 1968]. Бул уруу казак элинин Улуу жүзүндөгү эң чоң тайпа болгон. Бүгүнкү күнгө чейин көптөгөн казактар өздөрүн бул уруу менен байланыштырып келишет.

Демек, Мухаммед-Хусейн Гурган Дуглат аталышы араб, монгол жана түрк тилдүү компоненттерден турат, бул этностордун өкүлдөрүнүн турмуштун ар кандай чөйрөлөрүндөгү тыгыз байланышынан кабар берет. Ошентип, аты менен коомдогу орду, адамдын тамыры жөнүндө билүүгө болот.

3.5. Топонимика жана анын лингвоэтно-маданий мейкиндиктеги орду. «Бабур-наме» текстинде Бабур берген өлкөлөрдүн географиясын, жаратылыш өзгөчөлүктөрүн сүрөттөйт. Жазуучу өзү туулуп-өскөн Фергана өрөөнүнүн Анжиян, Ош, Аксы, Канибадам, Маргелан, Өзгөн, Исфара жана башка шаарлары жөнүндө эң кеңири жана сүйүү менен жазат.

Ош шаары Борбордук Азиядагы эң байыркы шаарлардын бири. Анын пайда болгон так датасы белгисиз, бирок тарыхчылар менен археологдордун айтымында, ал үч миң жылдан ашат. Дал ушул Ошто Сулайман тоосунда Бабурдун атактуу үйү жайгашкан, ал эс алуу учурунда ошол үйдү жакшы көрчү.

Шаардын аттары көптөгөн атактуу инсандардын ысымдары менен байланышкан, атап айтканда, Сулайман (Сулайман) пайгамбардын аты менен, биринчи адам Адамдын аты менен ж.б. шаардын аталышынын так этимологиясы аныкталган эмес, бирок лакаптарга жана уламыштарга ылайык, шаардын келип чыгышынын версияларынын бирине кошула алабыз.

Бир уламышка караганда, Сулайман падыша аскерин аттандырып, букачарларды алдыга айдап чыгууну буйруган. Бийик тоодо өгүздөр чарчаганынан токтоп, падыша «Хош!» - Жетишет! [google.cjm.slovo.kg].

Ушул эле окуя Адам атага Алла Таала тарабынан каалаган жерин алууга уруксат берген. Букалары да тоого токтоп, Адам «Уш!» деп кыйкырды. - Жетишет! кайра баралы! [ошол эле жерде].

Ошондой эле шаардын аталышы «ош» (аш) – палоо деген сөз менен байланышкан.

Дагы бир заманбап вариантта Азия топоними эки топоформанттан турат деп айтылат: *аз* + *ия.* Сөздүн биринчи бөлүгү Жер Ортолук деңизинин чыгыш жээгин мекендеген «*асу*» деген тургундарды билдирет. Ал эми *ия* деген сөз байыркы түрк тилинде «өлкө, жер, аймак» дегенди билдирген. Ошондуктан түрктөрдүн өлкөсү Азия деп атала баштаган. М. Федотов «Чувашский язык в семье алтайских языков» аттуу китебинде «*суас*» этнониминин жана анын бардык фонетикалык варианттары (*ас, яс, ус, уз, ош, иш, уш*) жөнүндө, алардын кеңири колдонулгандыгын жазат. түрк тилдүү урууларды белгилөө менен [Федотов, 1981]. Ушундай эле пикирди академик М. Закиев да колдойт, ал өзүнүн «Түрктөрдүн жана татарлардын келип чыгышы» аттуу китебинде «ас» (аз, уз) термини эң байыркы болгондуктан, дээрлик бардык кийинки татаал

байыркы түрк тилдерин түзгөн деп жазат. этнонимдер жана топонимдер, анын ичинде биздин оюбузча «Ош» дагы [Закиев, 2003].

Ошентип, Ош шаарынын аталышынын маанисин «чыгыш элинин шаары» же «чыгыштагы шаар» деп чечмелесе болот экен.

Дагы бир версияда шаардын аты перс тилинен келген *huwus* – «жагымдуу, жакшы», «жагымдуу шаар» дегенди билдирет [https://ru.wikipedia.org].

Бабур шаарлардын аталыштарынын тарыхына көп токтолуп, алар жөнүндө мындай дейт:

«...Китептерде Ташкент аты Шаш деп жазылып, кээде Чач деп да жазылат, ошондон «Чач ийилет» деген сөз келип чыгат [Бабур, 5-б.].

Тарыхый булактарда шаардын түпкү аты Шаш-тепа же Чач-тепа, б.а. «алты дөбө» (перс тилинен) [dic.academic.ru]. Кийинчерээк Шаш/Чач топониминин аягы Кент - шаар дегенге ээ болуп, Ташкент деп аталып калган. Азыр шаардын аты «таш шаар» деп которулат. Алгачкы кытай булактарында Ташкент Ши, Жеши, Юени, баштапкы орто кылымдарда Чач, Шаш жана Жач болуп кездешет [Ртвеладзе б.23-24].

Көрүнүп тургандай, Бабурдун доорунда шаар мурда эле *Ташкент* деген атка ээ болгон жана анын мурунку аталыштары тарыхта калганын автор белгилеген. Таш (түрк ташы) + Кент (перс шаары). Ошентип, шаардын түрк-перс аталышы бар, анда аны байырлаган улуттар жөнүндө таамай айтылган.

3.6. Бабурдун өмүр баянындагы этнонимдер. «Бабур-намеде» көптөгөн этнонимдер ар кандай функцияларды аткарган элдердин, улуттардын, уруулардын аттары колдонулат: *түрк (36 жолу), могол (122 жолу), сарт (9 жолу), кыпчак (6 жолу), уйгур (4 жолу), өзбек (29 жолу), афган (23 жолу), индия (12 жолу)), румдар (европалыктар) (4 жолу), лөлүлөр (цыгандар) (6 жолу), каучин (53 жолу), барлас (39 жолу), минг (6 жолу), жалайыр (5 жолу), аргун (11 жолу) , мангит (4 жолу), калмак (калмактар эмес) (4 жолу) ж.б.*

Тамерлан Барлас уруусунан болгон (моӊг. 1. Коркпогон, эр жүрөк, күчтүү; 2. Шумкар, 3. Семиз, чоӊ [Википедия]), демек, Бабурдун да монгол тамырлары болгон. Учурда барлас уруусунун өкүлдөрү өзбек, жарым-жартылай кыргыз этностук топторунун (Баткен облусу) курамына кирет.

Мангыттар (моӊ.-түрк. тек, моӊгол [Википедия] деген сөздөн) кыргыз, өзбек, казак этникалык топторунун этногенезине катышкан.

Аргындар / *Аргундар* (монг. аргун «малчы») — Орто жүз казактарынын алты уруусун түзгөн уруулардын бири.

Бабурдун өмүр баянындагы көптөгөн этнонимдер «Манас» эпосунда да кездешкендигин белгилей кетүү керек: *аргын, нойгут, калмак, кыпчак* ж.б.

3.7. Изилдөөнүн негизги натыйжалары. Тил илиминин теориясы жана практикасы үчүн пайдалуу боло турган илимий натыйжалар мүнөздөлөт.

КОРУТУНДУ

1. Бабур маданияттар аралык концепцияларды түпкү түрк чындыгын, тагыраак айтканда, Борбордук Азия чөлкөмүндөгү элдердин улуттук түшүнүктөрү менен кубулуштарын жеткирүүнүн каражаты катары колдонот.

2. Маданияттар аралык концепциялар Борбордук Азия элдеринин өткөн тарыхынын жалпылыгын, тилде белгилүү түрдө чагылдырылган менталитетинин жана дүйнө таанымынын окшоштугун көрсөтөт.

3. Маданияттар аралык түшүнүк көркөм концепция сыяктуу автордун аң-сезиминин бирдиги, бирок авторго гана эмес, белгилүү лингвомаданий жамаатка да таандык.

4. Көркөм тексттеги маданияттар аралык концепциялардын өкүлдөрүн тексттер аралык чөйрөгө кошууга болот, анткени алар бир эле учурда ар кандай адресаттарга кайрылып, окурманда белгилүү ассоциацияларды жана аналогияларды пайда кылат.

5. Маданияттар аралык концепцияларды изилдөө тигил же бул этностук топту мүнөздөгөн айрым тилдик өзгөчөлүктөрдү изилдөөгө кеңири мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Эл дүйнөсүнүн лингвистикалык картинасын талдоо ошол эле учурда дүйнөнүн жалпы тилдик картинасын, адамдын дүйнө жөнүндөгү тилдик түшүнүктөрүнүн, ошондой эле анын рухий дүйнөсүнүн жана бүткүл коомдун рухий маданияты.

6. Маданияттар аралык концепциялардын өкүлдөрүнүн этимологиясын, лингвосемантикалык шайкештигин жана стилистикалык боёктуулугун, алардын жыштыгын жана текстке киргизүү ыкмаларын изилдөө менен автордун этникалык дүйнө таанымын жана аң-сезимин түшүнүүгө жакындаса болот.

7. Көркөм чыгарманын текстиндеги маданияттар аралык концепциялардын номинанттарын изилдөө бизге актуалдуу жана келечектүү көрүнөт.

Диссертациянын негизги мазмуну жана жоболору автордун төмөнкү басылмаларында чагылдырылган:

Абдыкадырова, С. Р. Художественный текст как результат продуцирующей языковой деятельности писателя[Текст] /Мадмарова Г. А., Абдыкадырова С. Р. // Вестник Ошск. гос. ун-та. – 2020. – №1(1). – С.139.

Абдыкадырова, С. Р. Языковая стилизация как органическийкомпонент перевода художественного текста [Текст] / Абдыкадырова С. Р. // Вестник Ошск. гос. ун-та. 2020. – № 3 (3).2020. – С.116-122.

Абдыкадырова, С.Р. Лексические единицы, объективирующие межкультурный концепт в произведении «Бабур-наме» [Текст] / Мадмарова Г.А., Абдыкадырова С.Р., Ормокеева Р.К., ТемиркуловаЫ, Сагындыкова Р.Ж. // Socio-economic Systems: Paradigms for the Future. – 2021. – №314. – С.1065.

Абдыкадырова, С. Р. Отражение межкультурных концептов в произведении «Бабур-наме» [Текст] / Абдыкадырова С. Р., Калыгулова С. Ш., Белекова К. К., Сагындыкова Р. Ж., Жээнбекова Г. Т.// Open Journal of Modern Linguistics. – 2021. – №11. – 140-148.

Абдыкадырова, С. Р. Лингвокультурологические и лингвопрагматические особенности текста «Бабур-наме» [Текст] / Мадмарова Г. А., Абдыкадырова С. Р. // Сб. науч. тр. [Ошск. гос. ун-та].– 2021. –Т.2, №4. – С.953-961.

Абдыкадырова, С. Р. Функции этнонимов в произведении «Бабур-наме» [Текст] / Абдыкадырова С. Р. // «Бюллетень науки и практики». – Нижневартовск, 2021. № 6. – С.550 -556

Абдыкадырова, С.Р. Репрезентирующие межкультурные концепты в произведении «Бабур-наме» [Текст] / Абдыкадырова С. Р.Сагындыкова Р. Ж. // «Наука. Образование.Техника». – КУУ, 2021. – №3. – С.90-97

Абдыкадырова, С. Р. Методы и приемы исследования номинантов межкультурного концепта в тексте «Бабур-наме» [Текст] / Мадмарова Г. А., Абдыкадырова С. Р. // Вестник КРСУ. – 2021. – №10. – С.110 -115

Абдыкадырова, С. Р. Корреляция понятий концепт, художественный концепт и межкультурный концепт[Текст] / Абдыкадырова С. Р., Назарова М. К. //Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – Новосибирск. – 2022.– №2-1. – С.110 -114

Абдыкадырова, С. Р. Специфика использования антропоформантов в произведении «Бабур-наме» как отражение межкультурных концептов [Текст] / С. Р. Абдыкадырова // Alatoo Academic Studies. – 2022. – № 1. – С. 184-193.

Абдыкадырова Сюита Рысбаевнанын
10.02.20–адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты илимий даражасын изденүү үчүн коюлган деген темадагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Ачкыч сөздөр: маданияттар аралык концепттери, концепт, семантика, текст, номинанттар, менталитет, этнос, интерпретация, стилдештирүү, прагматика, дүйнөнүн сүрөтү, дүйнө тааным, эквивалент, тил.

Изилдөөнүн объектиси – «Бабур-наме» текстинде маданияттар аралык концептердин Борбордук Азия элдеринин улуттук маданиятынын эң маанилүү компоненти катары изилдөө.

Изилдөөнүн предмети болуп – атактуу түрк жазуучусу, акыны жана өкүмдары Захириддин Мухаммед Бабурдун «Бабур-наме» мемуарларындагы маданияттар аралык түшүнүктөрдүн чагылдырылышынын өзгөчөлүгү эсептелди.

Изилдөөнн максаты – «Бабур-наме» текстиндеги маданияттар аралык концептердин ордун жана ролун аныктоо.

Изилдөө методдору катары эмпирикалык (жыйноо, каттоо, которуу ж.б.) жана теориялык (сыпаттоо, салыштыруу, жалпылоо, анализ ж.б.) методдор, процедуралар жана ыкмалар пайдаланылды.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары:

– «Бабур-наме» чыгармасынын текстиндеги маданияттар аралык концептерине талдоо жүргүзүлдү;

– Бабурдун мемуарларынын текстиндеги маданияттар аралык концептеринин ролу жана орду аныкталды;

– «Бабур-намедеги» маданияттар аралык концептерин чагылдыруунун жолдорун аныктап, салыштыруу жүргүзүлдү;

– каралып жаткан тексттеги маданияттар аралык түшүнүктөрдүн негизги стилистикалык жана эстетикалык функцияларын тактады;

– Бабурдун чыгармасында тилдин прагматикасын түзүү жана бекемдөө каражаттары аныкталган.

Колдонуу чөйрөсү. Иштин негизги жоболорун, идеяларын жана фактылык материалдарын республиканын ЖОЖдорунун филологиялык факультеттериндеги окуу процессинде, жалпы, салыштырма жана типологиялык тил илими боюнча курстарда, квалификациялык иштерди, магистрдик жана кандидаттык диссертацияларды жазууда пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Абдыкадыровой Сюиты Рысбаевны«Номинанты межкультурных концептов в тексте «Бабур-наме», представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: *межкультурные концепты,концепт, семантика, когниция, текст, номинанты, менталитет, этнос, интепретация,стилизация, прагматика, картина мира, мировосприятие, эквивалент, язык.*

Объектом исследования стали межкультурные концепты в тексте «Бабур-наме» как важнейший компонент национальной культуры народов Центральной Азии.

Предметом данного исследования является специфика репрезентаций межкультурных концептов в мемуарах известного тюркского писателя, поэта и правителя Захириддина Мухаммада Бабура «Бабур-наме».

Целью исследования является выявление места и роли межкультурных концептов в тексте «Бабур-наме».

В качестве **методов исследования** использованы эмпирические (сбор, каталогизация, перевод и т.д.) и теоретические (описание, сравнение, обобщение, анализ и т.д.) методы,диахронический аспект,модель концептуального анализа текста.

Основные результаты исследования:

– осуществлен анализ межкультурных концептов в тексте произведения «Бабур-наме»;

– определены роль и место межкультурных концептов в тексте мемуаров Бабура;

– выявлены и сопоставлены способы репрезентации межкультурных концептов в «Бабур-наме»;

– уточнены основные стилистические и эстетические функции межкультурных концептов в рассматриваемом тексте;

– определены средства создания и усиления прагматики языка «Записок...» Бабура.

Сфера применения. Основные положения, идеи и фактический материал работы могут быть использованы в учебном процессе на филологических факультетах вузов республики, в курсах общего, сравнительного, сопоставительного и типологического языкознания, при написании квалификационных, магистерских и кандидатских диссертаций.

RESUME

dissertation of Abdykadyrova Siuita Rysbaevna "Nominees for intercultural concepts in the text"Baburnama", submitted for the degree of candidate of philological sciences in the specialty 10.02.20 - comparative historical, typological and comparative linguistics

Keywords: cross cultural concepts, concept, semantics, cognition, text, nominees, mentality, ethnos, interpretation, stylization, pragmatics, view of the world, equivalent, language.

The object of the study was cross cultural concepts in the text "Babur-name" as the most important component of the national culture of the peoples of Central Asia.

The subject of this study is the specifics of the representations of cross cultural concepts in the memoirs of the famous Turkic writer, poet and ruler Zhiriddin Muhammad Babur “Babur-Nama”.

The purpose of the study is to identify the place and role of intercultural concepts in the text "Babur-name".

Empirical (collection, cataloging, translation, etc.) and theoretical (description, comparison, generalization, analysis, etc.) methods, diachronic aspect, model of conceptual text analysis were used as **research methods**.

The main resultsof the study:

– an analysis of intercultural concepts in the text of the work "Babur-name" was carried out;

– the role and place of intercultural concepts in the text of Babur's memoirs are determined;

– ways of representing intercultural concepts in "Babur-name" were identified and compared;

– clarified the main stylistic and aesthetic functions of intercultural concepts in the text under consideration;

– the means of creating and strengthening the pragmatics of the language of "Notes ..." of Babur are determined.

Scope of application. The main provisions, ideas and factual material of the work can be used in the educational process at the philological faculties of the universities of the republic, in the courses of general, comparative and typological linguistics, when writing qualification, master's and candidate's theses.